

EGZODUS IZ LETNICE - HRVATSKE IZBJEGLICE S KOSOVA U ZAPADNOJ SLAVONIJI

Kronika¹

GER DUIJZINGS

School for Social Science Research, Amsterdam

Riječ je o etnografskom izvješću o zbivanjima koja su uzrokovala gotovo potpun egzodus iz Letnice, male hrvatske enklave na Kosovu. Kronika ovoga egzodusa uključuje i povijest naseljavanja hrvatskog stanovništva s Kosova u zapadnu Slavoniju. Autor se usredotočuje na teškoće s kojima su se izbjeglice susrele, nastojeći se prilagoditi svojoj novoj situaciji.

Uvod

Autori antropološke studije o problemu izbjeglica, Harrell-Bond i Voutira (1992) primjećuju da su prisilno raseljavanje i iskorjenjivanje pučanstva - - kao posljedica ratova, primjerice - uobičajene značajke ljudskog iskustva. Usprkos tome, njima se ne pridaje akademska pozornost koju zaslužuju, poglavito s obzirom na hitnost rješavanja problema sadašnjih izbjeglica i veliku količinu ljudske patnje koju su ti problemi prouzrokovali. Društvena znanost je općenito zanemarivala istraživanje problema izbjeglica, možda zato jer je to naporan, nezahvalan, a često i vrlo bolan zadatak koji je teško financirati. Osim toga, unutar samih društvenih znanosti postoje također teorijske predrasude koje uzrokuju to zanemarenje. Istraživači obično nisu marili za nasilje i ljudsku patnju u društvima u kojima su radili, vjerujući da su te pojave samo trenutna odstupanja od kulturnih normi koje bi u 'normalnim' uvjetima dovele do sklada.

¹ Ovaj je tekst izmijenjen i proširen verzija referata održanog na konferenciji WAR, EXILE, EVERYDAY LIFE (Zagreb, 30. ožujka — 2. travnja 1995). Želio bih se zahvaliti stanovnicima Letnice, a posebno svojim domaćinima Vinki i Darojku za njihovu iznimnu gostoljubivost i susretljivost tijekom, i usprkos, burnih događaja koji su poremetili njihove živote. Također se želim zahvaliti Pavlu Matiću i Sebi Antiću - - prijašnjim žiteljima letničke župe - na njihovim prijedlozima i primjedbama na raniju verziju ovog teksta. Naglasio bih da svu odgovornost za sadržaj ovoga članka snosim ja sam.

I ja sâm, kao kulturni antropolog, nisam proučavao prisilne migracije sve dok se nisam izravno sučelio s tim problemom tijekom svog istraživanja u bivšoj Jugoslaviji. Godine 1992. započeo sam s terenskim radom u Letnici, hrvatskom selu na Kosovu, smještenom na sadašnjoj granici SRJ s Republikom Makedonijom. Odabirom jednoga udaljenog i izoliranog hrvatskog, a ne srpskog ili albanskog sela mislio sam da mogu izbjeći neke od problema koji obično dosta otežavaju antropološki terenski rad na Kosovu. Tražio sam mjesto gdje bih donekle mimoišao napetosti i opasnosti što su posljedica krajnje etničke polarizacije između Srba i Albanaca i odvajanja dvaju naroda - koju bi netko nazvao *apartheidom* - kao dominantnog obilježja kosovskog društva tijekom prošloga desetljeća. Daleko od glavnih gradskih središta, gdje su te etničke napetosti najvidljivije, mislio sam da sam izabrao relativno mirnu i nepomućenu sredinu, gdje se politički nemir ne osjeća tako izravno kao, primjerice, u urbanim središtima. Povrh toga, bilo je to izvrsno mjesto za istraživanje: Letnica je bila hrvatska katolička enklava, jedna od malobrojnih u ovom dijelu Balkana, a bila je, isto tako, znano i popularno "ekumensko" stjecište hodočasnika, ne samo katolika, nego i drugih etničkih i vjerskih skupina koje žive na tom području. Područje je bilo neobično zanimljivo zbog svoga miješanog stanovništva, koje čine Albanci katoličke i islamske vjeroispovijesti, Albanci kripto-katolici (tzv. *laramani*), pravoslavni Srbi i Hrvati katolici. U žarištu mog istraživanja bili su odnosi među tim skupinama kao takvi. Kao što moja odluka da proučim jedno stjecište hodočasnika daje naslutiti, uglavnom me zanimalo u kojoj mjeri religija i ritual sudjeluju u izgradnji i prikazu etniciteta, i možemo li hodočašće promatrati kao neku vrstu laboratorija identiteta. Moja su glavna pitanja bila: bi li današnje pogoršanje odnosa među nekim od tih skupina djelovalo na ekumenski karakter tog hodočašća? Bi li se ljudi različita vjerskog i etničkog porijekla još uvijek mirno sastajali? Ili se svetište trebalo pretvoriti u arenu u kojoj bi se granice između suparničkih skupina jasno naznačile i dramaturgirale? Imajući ta pitanja na umu, te potaknut radom Sallnowa (1981), Eadea i Sallnowa (1991), te Baxa (1987), započeo sam svoje istraživanje.

Za samo godinu dana razvoj događaja u bivšoj Jugoslaviji stvorio je pravu "eksperimentalnu" situaciju, zasigurno ne posve bezopasnu, budimo u to sigurni, kako za mene, tako i za moje informante. Iznenada sam se zatekao usred neočekivanih i radikalnih procesa etničkog previranja, što je na koncu dovelo do nestanka zajednice koju sam kanio proučavati. Iako se na Kosovu nije vodio rat, tijekom nekoliko mjeseci (između srpnja i prosinca 1992.), glavnina hrvatskog pučanstva Letnice i okolnih sela odlučila je pobjeći, ostavljajući za sobom svoje kuće i imovinu. U Hrvatsku su otišli kao izbjeglice, a većina ih se naselila na području zapadne Slavonije. S obzirom da sam iz prve ruke doživio i promatrao te događaje, napisao sam ovu kroniku egzodusa iz Letnice, u kojoj sam pokušao opisati i dokumentirati te burne događaje i njihove posljedice što je moguće stvarnije i vjernije, s

prvenstvenim ciljem da se ti događaji spase od zaborava. Zbog toga sam odlučio većinu (ne sve) svojih antropoloških interesa staviti na stranu, iako želim naglasiti da kronika, dakako, ipak odražava moje gledište. To je, u osnovi, moj vlastiti prikaz, no iskreno se nadam da on u očima ljudi kojih se to najviše tiče iskazuje razumijevanje za njihova nesređena i potresna iskustva.

Etnografski prikaz Letnice prije egzodusa

Letnica je malo i udaljeno planinsko selo skriveno duboko u Skopskoj Crnoj Gori,² na samom rubu sadašnjeg ostatka Jugoslavije. To planinsko područje još je uvijek poznato pod starim turskim imenom *Karadag*. Letnica se smjestila na gornjem dijelu jedne duge i uske doline, okružene zelenim i jednoličnim gorjem koje čini prirodnu granicu s Makedonijom. Nova jugoslavensko-makedonska granica je vrlo blizu, samo sat i pol hoda uzbrdo, ili uzduž potoka koji protječe kroz selo. Ne tako davno, granica nije imala tu važnost koja joj se sad pridaje. Kad sam prvi put stigao tamo u ljeto 1991., bila je to nečuvana administrativna granica između Kosova i jugoslavenske Socijalističke Republike Makedonije. Stanovništvo Letnice moglo je slobodno prelaziti granicu, primjerice, kao hodočasnici koji su svakog lipnja pješaćili do Skopja da bi posjetili ondašnju katoličku crkvu. Međutim, sada je granica dignuta na "višu razinu": postala je nova državna granica između republika Jugoslavije i Makedonije.

Letnica je, odnosno, trebao bih reći, *bila je* zemljopisno središte brojnih sela i zaselaka koji zajedno tvore hrvatsku i katoličku enklavu u području što ga uglavnom nastanjuju Albanci islamske vjeroispovijesti. Letnica nije bila najveće hrvatsko naselje u ovom području, no zahvaljujući svom središnjem zemljopisnom položaju (u dolini), njezina važnost u gospodarskom, upravnom, te isto tako i vjerskom smislu, nadilazi važnost obližnjih Šašara, sela koje ima dvostruko veći broj stanovnika. Letnička crkva bila je dugo vremena jedina katolička crkva u tom području, a nedjeljom - kad su ljudi obično odlazili u crkvu - na seoskoj je ledini bila tržnica. Letnica je također bila upravno središte te hrvatske enklave, te je imala ured *mesne zajednice* gdje su se, primjerice, držale matične knjige. Međutim, Letnica se prije svega pročula kao hodočasničko mjesto što su ga tisuće hodočasnika različitog etničkog i vjerskog podrijetla posjećivale svake godine.³ Divovska bijela crkva *Majka Božja Letnička*, izgrađena na brdu, dominira cijelim

² *Mali i Zi i Shkupit* na albanskom.

³ To svetište ne posjećuju samo (hrvatski i albanski) katolici, nego je ono bilo, i još uvijek jest, iznimno popularno među Romima koji su pretežito islamske vjeroispovijesti. Letnicu su također - ali u nešto manjoj mjeri - posjećivali pravoslavni Srbi i Albanci islamske vjeroispovijesti.

selom.⁴ Podignuta je prije više od šezdeset godina na mjestu crkve iz 19. st. koja je bila oštećena klizanjem tla (Turk 1973:18). Sredinom prošloga desetljeća, u Vrnezu i Vrnavokolu - dvama obližnjim susjednim selima - izgrađena je druga moderna crkva, posvećena hrvatskom svecu Leopoldu Mandiću (kojega je Rim kanonizirao 1982.).

Pet kilometara dalje leži Stubla, jedno od malobrojnih sela Albanaca katolika u pokrajini, koje ima krasan položaj na nekoj vrsti visoke planinske terase, s pogledom na kosovsku nizinu. Stubla je veća od bilo kojeg hrvatskog naselja, a još od početka ovog stoljeća ima svoju vlastitu crkvu i čini tako zasebnu albansku župu. Prije toga, ono je bilo dio letničke župe poput svih ostalih hrvatskih naselja u *Karadagu*. Stubla ima posebnu povijesnu reputaciju kao selo "albanskih mučenika". Sredinom devetnaestog stoljeća mnoge albanske obitelji iz Stuble deportirane su u Anatoliju nakon što su se javno izjasnile kao katolici. Sve do tada, one su bile *laramani*, odnosno, kripto-katolici, koji su se predstavljali da su islamske vjeroispovijesti, poglavito u kontaktima s Turcima i susjednim bratstvima (*clans*) Albanaca islamske vjeroispovijesti (Turk 1973:33, 47). Mnogi katolici u Stubli tvrde da su izravni potomci tih *laramana*, a neki od njih još uvijek nose imena nepobitno islamskog podrijetla. Pojedine kripto-katoličke obitelji još uvijek postoje u nekim udaljenim i gotovo opustjelim zaseocima u brdovitom zaleđu Stubla. Prema kazivanju pojedinih informanata, oni su zadržali svoja muslimanska obilježja zbog tradicionalnih ženidbenih veza s muslimanskim obiteljima. Koliko ja znam, *laramani* su dozvoljavali, barem do 1925., da im djecu krste katolički svećenici iz Letnice ili Stuble koji su im davali kršćansko ime, za razliku od muslimanskog imena koje se koristilo u javnosti.⁵ Međutim, većina *laramanskih* obitelji preselila se u nizinu i odbacila svoj dvostruki vjerski identitet. Neki su se javno preobrtili na katolicizam, dok su drugi postali pravi muslimani, ovisno o tome koja je vjera prevladala u njihovoj novoj sredini.

⁴ *Majka Božja Letnička* poznata je pod imenom *Letnička Gospa*, kako je zovu Hrvati, odnosno *Nëna e Letnicës*, kako je zovu Albanci katolici. Također su česta imena *Majka Božja Crnagorska* (kod Hrvata) i *Zoja Černagore* (kod Albanaca).

⁵ Za vrijeme mog boravka u Letnici 1992. istražio sam knjige Matice krštenih u katoličkoj crkvi. Otkrio sam da su krštenja *laramana* vrlo pomno ubilježili gotovo svi katolički svećenici na službi u Letnici i Stubli. Tijekom gotovo pedeset godina (1893.–1940.), svećenici su vodili posebne knjige za *laramane* (uglavnom nazivane *occulti*). Tijekom tog razdoblja, pokrtili su gotovo 1 200 djece *laramanskog* podrijetla. Međutim, velika većina tih *laramanskih* krštenja dogodila se prije 1925. Skoro polovicu su činila "vanbračna" djeca, to jest, djeca koja su dolazila iz brakova bez crkvena blagoslova. Osim krsnih kršćanskih imena, svećenici su često također upisivali muslimanska imena koja su već bila data djetetu. Tako sam, primjerice, za dječake pronašao slijedeće parove imena: Marko - Muharem, Simon - Osman, David - Tefik. Djevojčice su se obično krstile pod imenom Marija, dok su se njihova muslimanska imena razlikovala: Amide, Arifia, Kadisha, Zaide, Tahibe, itd.

Stubla, Letnica i sva druga hrvatska naselja dio su općine Vitina, kojom potpuno dominiraju Srbi, iako njihov udio u ukupnom stanovništvu ne prelazi 17%. Njihovo najvažnije uporište je sama Vitina, gradić smješten u ravnici, nekih 12 kilometara udaljen od Letnice. U tom gradu, koji ima tek nekoliko tisuća stanovnika, Srbi čine apsolutnu većinu.⁶ Još od 1990., oni su preuzeli potpun nadzor nad upravnim tijelima općine, protjerujući Albance - i, u nešto manjoj mjeri, Hrvate - sa svih važnih i manje važnih položaja. Osim Vitine, postoje još dva srpska naselja na putu do Letnice - sela Vrbovac i Grnčar. Kada su, od ljeta 1991. zbog rata u Hrvatskoj, napetosti između mjesnih Srba i Hrvata porasle zbog rata u Hrvatskoj, strateški položaj tih dvaju sela - na samom ulazu u dolinu koja vodi do Letnice - učinio se kao moguća opasnost. U slučaju sukoba, čega se stanovništvo Letnice sve više pribojavalo, Srbi bi imali vrlo važnu stratešku prednost jer su mogli presjeći sve glavne komunikacije. Za Hrvate u Letnici, kao i za Albance u Stubli, cesta je bila jedina veza s vanjskim svijetom.

Slušajući priče mojih informanata, shvatio sam da su Srbi i Hrvati sve do nedavno imali prijateljske odnose. Srbi bi često ponudili prenoćište i hranu onim Hrvatima iz Letnice koji bi došli obrađivati ili ubirati ljetinu na svojoj zemlji blizu Vrbovca i Grnčara. Svake godine sredinom kolovoza mnogi Srbi bi posjetili Letnicu tijekom hodočašća povodom Uzašašća. Neki bi došli prije svega radi trgovanja ili da prodaju višak svojih poljoprivrednih proizvoda. Ostali, poglavito žene, dolazili bi u Letnicu zbog vjerskih razloga. Čak su i Srbi iz udaljenijih mjesta, poput Gnjlana (udaljenog 30 kilometara), željeli posjetiti Letnicu; posebice mladi ljudi smatrali su to jednom od glavnih prilika za zabavu i udvaranje u tom dijelu Kosova. Jedan mladi srbijanski političar iz Gnjlana, sada član Miloševićeve Socijalističke partije, ispričao mi je, s nostalgijom u glasu, kako se - tijekom jednog od svojih posjeta Letnici - zaljubio u mladu Hrvaticu, katolkinju. Njegovi žarki pokušaji da se njome oženi ostali su bez rezultata, zato što djevojčini roditelji nisu odobravali vjenčanje s ne- -katolikom. Iako su međusobne bračne veze, izgleda, bile izuzetak, odnos između Hrvata i Srba zasnivao se na privrženosti i međusobnom ispomaganju, stoga što su oba naroda - kao etničke i religiozne

⁶ Prema popisu stanovništva iz 1981., općina Vitina imala je 47 839 stanovnika. Gotovo tri četvrtine činili su Albanci (35 105 osoba), Srbi su činili 17% (8 369), a Hrvati 8% (3 772) od ukupnog broja stanovnika (Grabeljšek 1991:332). Zadnji popis stanovništva iz 1991., koji su masovno bojkotirali Albanci iz Kosova, pokazuje slijedeće rezultate. Te je godine hrvatska zajednica u Vitini (uključujući naselja Letnica, Šašare, Vrnez, Vrnavokolo i zaselak Kabaš, u kojemu su uglavnom Hrvati) imala 4 234 osoba, od ukupnog (i procijenjenog) broja od 57 290 stanovnika (usp. Popis 1993:118). Šašare su bile nadaleko najveće hrvatsko naselje s 1 606 stanovnika, dok su sela Letnica (808), Vrnez (835) i Vrnavokolo (885), bila manje-više iste veličine. Gotovo svi žitelji bili su Hrvati. Mješovito hrvatsko-albansko naselje Kabaš, blizu Vitine, imalo je 351 stanovnika, od kojih su glavninu činili Hrvati. Većina stanovnika Kabaša bila se tek nedavno doselila, a uglavnom su došli iz albanskih i hrvatskih sela u *Karadagu*.

manjine među premoćnom većinom Albanaca islamske vjeroispovijesti - bila veoma svjesna zajedničkog položaja. Mnogi Hrvati iz Letnice rekli su mi da su se odnosi sa Srbima pogoršali tek tijekom zadnje dvije do tri godine. Tradicionalno, kao što se stariji ljudi sjećaju, bilo je više problema s Albancima islamske vjeroispovijesti koji su znali pljačkati kuće, krasti stoku i započinjati krvave zavade.

Ono što mi je najviše upalo u oči u ovom području bila je nejasnost i promjenljivost identiteta. Albanci u Stubli sada su katolici, no prije su bili muslimani, odnosno, da budemo precizniji, i katolici i muslimani u isto vrijeme. O zahtjevima situacije bi ovisilo hoće li se odlučiti za jednu ili drugu opciju. Katolkinje iz Stuble još uvijek nose *dimije*, haremske hlače koje danas nose samo muslimanke, a i drugi su muslimanski običaji također sačuvani sve do danas. Međutim, neki žitelji Letnice tvrde da su Albanci u Stubli podrijetlom katolički Hrvati koji su se za vrijeme Turaka islamizirali i kasnije albanizirali.⁷

Za vrijeme moga terenskog rada 1992., stanovnici Vrnavokola, susjednog sela Stuble koje je sad gotovo napušteno, bili su Hrvati. Međutim, čuo sam kako mnogi od njih savršeno govore albanski, za razliku od Hrvata ovdje koji obično nisu znali, a jednostavno nisu ni željeli znati albanski. Imali su svoje tradicionalne ženidbene veze sa Stublama, i uvijek su bili više usmjereni na Albance iz Stuble, negoli na hrvatsku župu Letnica kojoj su formalno pripadali. I ovdje je većina žena nosila *dimije*, dok su doslovce dvije kuće dalje - u susjednom selu Vrnez - žene bile odjevene u tipičnu crvenobijelu nošnju koja se smatra tradicionalnom hrvatskom nošnjom tog područja.⁸ Neki stanovnici Letnice podrugljivo se smiju žiteljima Vrnakola zbog njihova staromodnog i patrijarhalnog načina života, koji je, navodno, bio veoma sličan životu Albanaca. Počeo sam se pitati da li su Hrvati iz Vrnavokola prije možda bili Albanci koji su se pohrvatili, što je bila posljedica jurisdikcije crkve u Letnici. To je, barem, bilo gledište nekih Albanaca katolika u Stubli.

I sam "hrvatski" identitet stanovnika Letnice i Šašara nije bio u cijelosti oslobođen sumnje. Iako mjesna predaja kaže da je riječ o Hrvatima koji su se prije mnogo stoljeća doselili iz Dalmacije, njih je većina ostalih etničkih skupina prije zvala *latinima*, umjesto "Hrvatima" (Urošević 1933). Taj izraz, koji se još uvijek rabi za (albanske i hrvatske) katolike, premda rjeđe no prije, pokazuje da su se oni prvenstveno smatrali pripadnicima rimske katoličke

⁷ Ova je tvrdnja neodrživa u svjetlu povijesnih dokaza koje podastire Urošević. Na temelju svog istraživanja zaključio je da su preci žitelja Stuble bili Albanci katolici koji su došli iz mjesta Topojane u sjevernoj Albaniji sredinom 18. stoljeća (Urošević 1933:165).

⁸ Granicu između Vrneza i Vrnavokola jednom mi je pokazao stanovnik Vrnavokola koji je nacrtao zamišljenu crtu između dvije kuće sagrađene jedna do druge. Ovaj primjer najbolje pokazuje da se granice prvenstveno stvaraju u glavama ljudi.

crkve, koja je sve do šezdesetih godina ovoga stoljeća, ovdje kao i posvuda, provodila latinsku liturgiju. Neki Hrvati, poglavito oni iz Šašara, pričali su mi o mogućnosti saskog podrijetla njihovog naselja, dok su Srbi uvijek tvrdili da su Hrvati iz Letnice zapravo katolički Srbi koji su zaboravili svoj izvorni srpski identitet.⁹ Oni tvrde da su Hrvati u Letnici imali neke stare "srpske" običaje, posebice *Slavu*. Ukratko, nitko ovdje nije bio onakav kakvim se doimao na prvi pogled i svi su, zapravo, osporavali tvrdnje o identitetu drugih.

Letnica 1992.

Vratimo se nedavnim događanjima. Rat u Hrvatskoj (od ljeta 1991.) i u Bosni i Hercegovini (od proljeća 1992.) očito je potisnuo sve složenosti i nejasnoće vezane uz lokalne identitete. Događaji u zemlji i široj međunarodnoj zajednici počeli su određivati svakodnevni život, a lokalne su posebnosti izgubile svoju neposrednu važnost. Kada sam posjetio Letnicu u travnju 1992. (po prvi put nakon moga kratkotrajnog terenskog rada u kolovozu 1991.), većina muškaraca u selu neprestano je slušala svoje tranzistorske prijemnike, naročito tijekom večeri i noći kada su najlakše mogli uhvatiti Radio Zagreb. Gutali su bezbrojne izvještaje s ratišta u Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj, a mene je zadivilo njihovo detaljno poznavanje borbi, bojišnica i naoružanja, kao i vodećih ličnosti koje su predvodile jugoslavensku dramu. Ovi su ljudi bili potpuno zaokupljeni okrutnim ratom, i to s valjanim razlogom. Svaki potez Tuđmana, Miloševića, Izetbegovića ili bilo kojeg međunarodnog političara ili posrednika, morao se neposredno odraziti na njihove živote. Također, po samome dolasku, bojao sam se da ću tamo zateći jedinice Jugoslavenske armije koje su se upravo bile započele povlačiti iz Republike Makedonije (u proljeće 1992). Njihova bi nazočnost otežala, a ako ne i onemogućila, moj rad na toj novoj i osjetljivoj državnoj granici. Osim toga, Jugoslavenska narodna armija nije bila - najblaže rečeno - na dobrom glasu u nesrpskim područjima. Međutim, u travnju 1992. Letnicu još uvijek nije bila uznemirila nazočnost vojske - očigledno, događaji su se prebrzo razvijali čak i za JNA - prvi vojnici nisu pristigli sve do kolovoza 1992. Od tada, pa nadalje, redaju se izvješća o prekršajima što su ih počinili pripadnici JNA, a kojih su žrtve bili Hrvati iz Letnice (vidi primjerice: Nedeljkov 1995).

Mnogi su se Hrvati snažno poistovjetili s nezavisnom Hrvatskom Franje Tuđmana i njezinom teškom borbom za opstanak. Usprkos tome, bilo je i podvojenih osjećaja prema Hrvatskoj. S jedne strane, ljudi su je smatrali obećanom zemljom u kojoj teče med i mlijeko, gdje je život lakši i bogatiji. S

⁹ Tridesetih godina ovoga stoljeća, primjerice, srpski je etnograf Atanasije Urošević jednostavno označio ovu zajednicu kao *Srbe katolike*, uglavnom ne spominjući mogućnost da ih možemo smatrati Hrvatima. Samo na jednom mjestu on piše: "Ima i takvih koji zbog svoje katoličke veroispovesti hoće da se nazovu Hrvatima." (Urošević 1933:144).

druge strane, ona je bila mjesto gdje su oduzimanje crkvenih imanja i moderni utjecaji sa Zapada, poglavito masovni turizam, doveli do, tako reći, propadanja i podriivanja tradicionalnih katoličkih obiteljskih vrijednosti. Pa ipak, u tim teškim vremenima za Hrvate u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, zaboravili su te uobičajene predrasude, te se solidalizirali sa svojim sunarodnjacima koji su snosili posljedice rata. Mnogi su se pribojavali da bi se slična tragedija mogla dogoditi Kosovu, i na taj način zbrisati Letnicu sa zemljovidu.

Hrvati iz Letnice imali su razloga za strah. Prije rata u Hrvatskoj nisu skrivali svoje oduševljenje Franjom Tuđmanom. Njegova pobjeda tijekom izbora u travnju 1990. bila je dovela do snažnih, pa čak i euforičnih reakcija. Tuđmanova slika i drugi hrvatski nacionalni simboli mogli su se vidjeti u mnogim domovima, dućanima, kao i na ulicama. Međutim, kad je 1991. započeo rat, simpatiziranje onih koji su sad postali neprijatelji, počelo je stvarati ozbiljne nevolje. Hrvati iz Letnice odjednom su se našli na "krivoj strani": Srbi su na njih počeli gledati kao na kolaboracioniste i mjesnu petu kolonu hrvatskih *ustaša*, odnosno *fašista*. Srbijanska policija počela je sklanjati hrvatske nacionalne simbole, posteri Tuđmana morali su se skidati sa zidova, a neki su ljudi počeli skrivati onaj nakit i slične stvari koje bi se mogle protumačiti kao izrazi hrvatskih nacionalističkih simpatija.¹⁰ Policija je pretražila neke od kuća, ne bi li našla oružje i promidžbeni materijal. Neki "lojalni" Hrvati nastavili su raditi zajedno sa Srbima, no oni su se sve više počeli smatrati suradnicima Miloševićeva režima.

Jedna od najizravnijih posljedica rata bio je i bijeg mnogih mladića u Hrvatsku, poglavito onih koji još uvijek nisu odslužili vojni rok u Jugoslavenskoj armiji, a očekivali su poziv svakoga trenutka. Ostankom u Letnici riskirali su da budu poslani na bojište u Slavoniji ili bilo gdje drugdje. Ako su se već morali boriti, radije bi se borili na hrvatskoj strani bojišnice. Odsudan trenutak, kako mi je bilo rečeno, bila je smrt mladog Hrvata iz okolice Vrnavokola, koji je služio Jugoslavensku armiju, a kući je bio dopremljen u lijesu. Službeni uzrok smrti bio je - samoubojstvo, no većina ljudi je vjerovala da su ga ubili srpski vojnici. Kad sam posjetio Letnicu u kolovozu 1991., većina je mladih ljudi već bila napustila mjesto. Bilo mi je rečeno da su pobjegli s Kosova odmah nakon izbijanja rata u Hrvatskoj. Većina ih je otišla u Skoplje gdje su našli utočište u gradskim parkovima i čekali na mogućnost prijevoza u Hrvatsku.

Za vrijeme mojeg drugog posjeta Letnici u travnju 1992., dodan je novi element već napetoj situaciji. Samo nekoliko tjedana prije, Vojislav Šešelj - vođa ultranacionalističke *Srpske radikalne stranke* - - izjavio je da bi Hrvate iz Srbije trebalo deportirati u "njihovu" Hrvatsku. Bilo je vrlo

¹⁰ Jedan od mojih informanata ispričao mi je da je iz opreza uništio staru hrvatsku novčanicu, "relikviju" što ju je čuvao iz razdoblja Nezavisne države Hrvatske (1941.—1945.).

malo ljudi koji ovu prijetnju nisu uzeli ozbiljno jer Šešelj obično izvrši ono što naumi (zbog čega ga je u to vrijeme otvoreno hvalio sam Milošević). Još od travnja 1992. hrvatska manjina u Vojvodini dobro zna što to znači. Srpski su radikali iskoristili osvetoljubivost srpskih izbjeglica iz Hrvatske, te su zajedno s njima počeli napadati domove Hrvata. U mnogim slučajevima stanarima tih kuća, Hrvatima, bile su 'ponuđene' kuće u Hrvatskoj, to jest, one iz kojih su srpske izbjeglice bile prisiljene otići. U anonimnim prijetnjama od njih se tražilo da odu što prije kako bi izbjegli još ozbiljnije mjere. U nekim su se slučajevima i bombe bacale u dvorišta kuća. S obzirom da vlasti ništa nisu poduzele da bi zaustavile te prijetnje i incidente, odnosno da bi sudski gonile počinitelje tih nedjela, mnogi su Hrvati bili prisiljeni pobjeći u Hrvatsku. Najzloglasniji je primjer - koji je privukao najviše pozornosti - slučaj mjesta Hrtkovci u Srijemu, gdje su gotovo svi Hrvati protjerani. Srpske izbjeglice iz Hrvatske i mjesni nacionalisti, koji su preuzeli vlast u mjestu, dali su selu Hrtkovci novo "srpsko" ime: Srbislavci. Kada sam, u travnju 1992., došao u Letnicu, Šešeljeve prijetnje Hrvatima u Srbiji bile su na ustima svih ljudi, uzrokujući podosta straha i očajja. "Deportirat će nas, morat ćemo otići odavde", bilo je prvo što mi je rekla moja domaćica. Sedamnaestog svibnja Šešelj je posjetio Vitinu radi predizbornog skupa, a neki Hrvati iz Letnice tvrde da su ga također vidjeli u svom selu, anonimno, u automobilu s nekoliko tjelohranitelja. Od tada pa nadalje, strahovanja u Letnici porasla su na nezapamćenu razinu.

Egzodus

Nakon Šešeljevih prijetnji i posjeta Vitini, među stanovništvom Letnice počela se širiti panika. Nedugo nakon Šešeljeva posjeta, nepoznate su osobe spalile nekoliko kuća i staja. Većina je ljudi uvjerena da je to nedjelo srpskih ekstremista, koje su na to potakle Šešeljove izjave. Bilo je i glasina da je palikuća bio umno poremećen Hrvat iz Letnice koga su na to nagovorili Srbi. Međutim, kako su mi neki od stanovnika Letnice - oni malobrojni koji su ostali u Letnici - natuknuli u kolovozu 1994., to je isto tako moglo biti djelo fanatičnih nacionalističkih Hrvata koji su željeli raširiti strah među hrvatskim stanovništvom da bi ga potakli da ode u Hrvatsku. U svakom slučaju, muškarci iz sela počeli su organizirati oružanu stražu koja je ophodila noću i bila opremljena s tek nekoliko sportskih pušaka. Nedugo zatim, u selu je nastala panika koju je prouzrokovala šačica naoružanih Srba koji su usred noći stigli automobilom i ušli u šumu. Ostavili su automobil u središtu sela, gdje su se počeli skupljati stanovnici Letnice i raspravljati o tome što bi trebalo poduzeti. Ujutro, kad su se Srbi vratili sa svog noćnog izleta u šumu, okupljenom mnoštvu su rekli da su prethodne noći pili i osjetili veliku želju za noćnim lovom. Za to su odabrali Letnicu - hrvatski teritorij - - njihova poruka tako nije ostavila mjesta nikakvoj sumnji.

Izražena je također zabrinutost za mogućnost da bi Srbi iz obližnjeg Vrbovca mogli odsjeći Letnicu od vanjskoga svijeta. Kružile su sve vrste glasina da su ti Srbi - s kojima su odnosi, zapravo, uvijek bili dosta srdačni - dobro naoružani, te da ekstremisti planiraju napraviti masovan pokolj među Hrvatima Letnice. Iako nisam smatrao te glasine ozbiljnima, ipak sam s načuljenim ušima slušao kad su ljudi raspravljali o putevima za bijeg kroz obližnje gorje prema Makedoniji. Ukratko, život u Letnici bio je narušen strahom i nesigurnošću, a mnogi su ljudi počeli razmatrati mogućnost da napuste Kosovo i odu u Hrvatsku. Očigledno, neki su već bili donijeli tu odluku: dva dana nakon Šešeljeva posjeta Vitini vidio sam veliki kamion parkiran na seoskom trgu u koji su neke obitelji već stavljale namještaj i drugu imovinu.

Razlozi za odlazak postajali su sve hitniji. Osim već spomenutih incidenata, koji su uzrokovali veliku zabrinutost među stanovništvom, život je postajao sve teži zbog problema i "neprilika" koje su djelomično bile posljedica sankcija što su ih UN nametnule Srbiji. Isporuka struje se prekidala gotovo svakog dana, obično na nekoliko sati, a često po nekoliko dana nije bilo vode. Srpske vlasti u Vitini smatrale su se odgovornima za to, poglavito kad bi se to dogodilo na katolički blagdan, primjerice Uskrs ili Božić. Zavladao je nestašica gotovo svega: benzina, sapuna, brašna, jestiva ulja i ostalih osnovnih živih namirnica. Najosnovniji lijekovi i medicinska pomagala, kao što su injekcije protiv tetanusa i antibiotici, potpuno su nedostajali. Već 1991. ambulanta u Letnici prestala je s radom, što je značilo

da su ljudi morali ići u Vitinu zbog svakog malog liječničkog pregleda ili cijepjenja djece.

Gospodarski uvjeti postali su također sve lošiji. Mogućnosti zarađivanja za život oduvijek su bile ograničene na samu Letnicu. U prošlosti, mnogi muškarci su tražili svoju sreću negdje drugdje, često radeći kao građevinari u glavnom gradu Makedonije, Skopju, ili Beogradu, pa čak i dalje, u Švicarskoj i Njemačkoj. Ne tako davno, neki su muškarci išli čak u SAD, i ne bi se godinama vratili. U većini slučajeva, međutim, nastavili su njegovati svoje veze s Letnicom, obično ostavljajući tamo svoje žene i djecu, i vraćajući se jednom ili dvaput godišnje. Novac što bi ga zaradili radeći u inozemstvu ulagali su u izgradnju nove kuće ili dućana. Oni koji su radili u inozemstvu nisu osjetili nikakve promjene, barem u gospodarskom pogledu, no te su promjene dobro osjetili oni koji su imali posao u Skopju ili Beogradu, jer su se njihove plaće drastično smanjile, poglavito nakon izbijanja rata. Većina ih je ostala gotovo praznih ruku, zarađujući ne više od 10 do 20 njemačkih maraka mjesečno, dok su cijene divljale zbog ratne inflacije. Za mnoge nezaposlene muškarce izgledi su čak bili sumorniji u području gdje ne-Srbi jedvice mogu dobiti posao. Umirovljenici su uvidjeli da njihovi izvori prihoda više ili manje potpuno presušuju; mirovine nisu pristizale, a ako bi i stigle, njihova bi vrijednost propala zbog inflacije.

Odlazak većine mladih ljudi - koje su obično pratile njihove obitelji - kao i egzodus stanovništva Janjeva (hrvatskog gradića nedaleko Prištine) pojačalo je iseljeničku groznicu. Bilo mi je rečeno da je već za Božić 1991. više od polovice stanovništva Janjeva otišlo u Hrvatsku, gdje se većina njih naselila u čuvenoj zagrebačkoj četvrti Dubrava, koja je već godinama bila tvrđava Hrvata iz Janjeva. To je imalo glavni psihološki utjecaj na stanovništvo Letnice, s obzirom da je prisutnost Janjevaca, koji su se bavili proizvodnjom i trgovinom plastičnim predmetima,¹¹ na većinu ljudi djelovala ohrabrujuće. Iako je postojalo očigledno suparništvo između tih dviju hrvatskih zajednica - priprost seljački puk Letnice smatrao je Hrvate iz Janjeva arogantnima, naglima i drskima - no Janjevci su se također smatrali pametnima i iskusnima, što je bila neka vrsta jamstva kada bi stvari krenule nagore.¹² Njihov masovni odlazak smatrao se lošim predznakom i poticao je druge da slijede njihov primjer. Neki su pojedinci imali čak hitnije razloge za odlazak; primjerice, jedini pekar u Letnici pobjegao je zbog srpske policije, nakon što su doznali da je skrivao oružje kod kuće. Uopćeno govoreći, rat je spriječio ljude da stvaraju daljnje planove za budućnost. Oni su nastavili

¹¹ Na Kosovu to se u šali zove *Ari i Janjevës* (na albanskom), odnosno, Janjevačko zlato (na hrvatskom).

¹² Hrvati iz Janjeva su, tradicionalno, davali svećenike za malu (hrvatsku i albansku) katoličku zajednicu na Kosovu.

obrađivati zemlju, žanjući što bi posijali u proljeće, no mnogi zahtjevniji poslovi, kao što je izgradnja nove kuće, potpuno su bili obustavljeni.

Zov za masovnim odlaskom postao je glasniji, poglavito tijekom srpnja i kolovoza 1992. Za većinu ljudi situacija je postala odveć nesigurna i nije obećavala ništa dobro u budućnosti: "Kad Kosovo ostane u srpskim rukama, tu nema mjesta za nas, a kad Albanci dobiju svoju republiku Kosovo, bit će nam čak i gore", tako su mi često govorili. Bez obzira na to, bilo je ponekad izraženog neslaganja - naročito između muškaraca i žena - u vezi s pitanjem da li treba otići odmah ili pričekati kako će se stvari odvijati. U većini slučajeva žene su radije željele ostati: njihov je život uvijek bio vezan za dom - njihov prvotni ponos i simbol postignuća - i rijetko su kročile izvan sela. One su se plašile mogućnosti napuštanja svojih domova radi odlaska u daleku zemlju u kojoj nikad nisu bile.¹³ Većina muškaraca je, međutim, radije bila za odlazak: oni su uvijek bili okrenuti širem svijetu, i počeli su gledati na iseljenje kao otvaranje novih mogućnosti. Neslaganje između muškaraca i žena imalo je kao posljedicu žučne rasprave, pa čak i fizičke obračune, kojima su muškarci pokušavali nagovoriti svoje žene - zajedno s djecom - da odu u Hrvatsku. Ponekad ti pokušaji da nagovore supruge nisu odmah urodili plodom, odnosno uopće nisu urodili plodom. Znam za jedan stariji bračni par, gdje je suprug naposljetku ostavio suprugu u njihovom domu u Letnici. Ona se željela brinuti za svoje stare i bolesne roditelje, koji su također odlučili ostati.

Na kraju, većina ljudi je odlučila napustiti Kosovo "prije no što bude kasno". Iskoristili su mogućnost što im je ponudila hrvatska katolička fondacija, *Fond sv. Izidora*, da budu evakuirani u Hrvatsku bez putovnice ili drugih putnih isprava. Glavnina ljudi prevozila se autobusima od Skopja preko Bugarske, Rumunjske i Mađarske, dok su neki stari ili bolesni bili prevezeni direktno u Zagreb zrakoplovom.¹⁴ Gotovo svi oni - - izuzevši

¹³ To se podudara s otkrićima Petera Loizosa koji je, u svojoj knjizi o ciparskim ratnim izbjeglicama, uočio da žene posebno snažno osjećaju gubitak doma, gotovo kao neku vrstu osobne amputacije. (Loizos 1891:176–177).

¹⁴ Fond sv. Izidora osnovan je kao dobrotvorna organizacija nekoliko godina prije izbijanja rata u Hrvatskoj (1986.) s nakanom da ispomaže Hrvate na Kosovu (u sklopu katoličke crkve sv. Izidor je zaštitnik seljaka i zemljoradnika). Baretić (1993) piše da je ovaj fond organizirao prijevoz ljudi potpuno nezavisno, bez prethodnog odobrenja katoličke crkve i hrvatskih državnih vlasti. Također, glavni pokretač i organizator tog masovnog preseljenja, Eugen Šooš, u jednom intervjuu iz 1993, izjavio je da mu država pri tom nije nimalo pomogla (Majetić 1993:9). To mi se čini nevjerojatnim: kako privatna dobrotvorna organizacija može organizirati prijevoz stotina, pa čak i tisuća izbjeglica (većinom bez putnih isprava) u Hrvatsku preko četiri druge balkanske države, te kako ih može ponovno naseliti u pusto i strateški važno područje, a bez pristanka i suradnje nekih važnih institucija, primjerice vlade, crkve, mjesne vlasti u Đulovcu i Voćinu, te Crvenog križa, da spomenem samo najočitiše. Nedavno je hrvatski ministar Adalbert Rebić doista priznao da je njegov Ured za prognanike i izbjeglice dopustio Fondu sv. Izidora da Hrvate iz Kosova naseli u Đulovcu (Kovačić 1995).

imućnije koji su si mogli priuštiti kamion - ostavili su sve za sobom, svoje kuće i gotovo svu imovinu. Neki su prodali namještaj i stoku Albancima, za nisku cijenu. Stariji ljudi, koji su ostali na Kosovu, bili su zamoljeni da još uvijek paze na njihovu imovinu, ako bi postojala teoretska mogućnost da se vrate. Od svibnja 1992. pa nadalje, katolički svećenici u Letnici izdijelili su na stotine, pa i tisuće tzv. *krsnih listova* u župnom uredu Letnica. S obzirom da su hrvatske vlasti odbijale primiti jugoslavenske državljane, taj dokaz o hrvatskom katoličkom identitetu bio je jedina ulaznica za Hrvatsku. U lipnju 1992. prvi autobusi s izbjeglicama stigli su u Hrvatsku, a pola godine kasnije glavnina stanovništva Letnice bila se iselila. Između svibnja 1992. i svibnja 1993. bilo je organizirano oko 10 konvoja koji su prevezli više od 2 200 ljudi. Oni koji su si to mogli priuštiti iznajmili su kamion ili kombi da bi svoje obitelji i imovinu dovezli do Hrvatske.¹⁵

Naseljavanje u zapadnoj Slavoniji (UNPROFOR-ov sektor Zapad)

Nakon što sam se vratio u Nizozemsku, nisam se čuo s mojim prijateljima gotovo godinu dana, sve dok nisam odlučio otići u Hrvatsku da bih otkrio što im se zapravo dogodilo. Neki su mi spomenuli da žitelje Letnice planiraju naseliti u nekoliko sela u zapadnoj Slavoniji. Čak sam i čuo imena nekih od tih sela, a da nisam znao kakvo je tamo stanje. Znao sam samo da su neki ljudi već bili posjetili ta sela, pothranjujući maštu onih koji su razmišljali o odlasku iz Letnice, te životu u tom novom okružju. Pa ipak, sumnjam da su ljudi znali sve pojedinosti o tim planovima naseljavanja. Za vrijeme mog rada u Letnici u ljetu 1992., većina je ljudi nagađala o životnim uvjetima s kojima će se susresti u inozemstvu: bili su sigurni jedino u to da će im se hrana i krov nad glavom osigurati, te da će vjerojatno morati ići u školu učiti hrvatski, jer je njihov vlastiti lokalni dijalekt, posebna mješavina srpskog, hrvatskog i makedonskog, bio sve drugo no hrvatski jezični standard.

U prosincu 1993. otišao sam u Hrvatsku da bih po prvi put posjetio zapadnu Slavoniju gdje su se Letničani bili naselili. Nakon što se rat u Hrvatskoj bio razbuktao 1991. nisam imao neku posebnu želju da saznam gdje su se borbe vodile i tko je zapravo držao koje teritorije. Na taj način, nisam znao za činjenicu da je to područje (između Pakraca, Virovitice i Podravske Slatine) bilo poprište velikih stradanja i snažnih sukoba između Hrvata i Srba. Prije no što je rat započeo, zapadna Slavonija imala je značajan broj pripadnika srpske manjine - postojala su sela u kojima su Srbi činili

¹⁵ Ponovno sam posjetio Letnicu u prosincu 1992. Tada je više od polovice stanovništva bilo izbjeglo. Posljednji put sam otišao tamo u kolovozu 1994. za vrijeme hodočašća. U samoj Letnici postoji još oko 20 domaćinstava (sličan broj je i u drugim hrvatskim selima u blizini), a mnoga od njih sastoje se od starih bračnih parova koji nisu bili voljni započeti novi život kao izbjeglice. Približno je ostalo 15% od ukupnog broja žitelja (800 ljudi).

većinu - te su je stoga, u kolovozu 1991. zauzele srpske paravojne snage i pripojile je tzv. *krajini*.¹⁶ Ona je činila neku vrstu srpskog klina u hrvatskom teritoriju, protežući se gotovo do mađarske granice blizu Virovitice i Podravske Slatine, te prijeteći da odsiječe istočnu Slavoniju od ostalog dijela Hrvatske. U skladu sa srpskim nacionalističkim težnjama, to je područje trebalo postati nova granica Velike Srbije, koja bi također uključila ostali dio Slavonije.¹⁷ U studenome iste godine hrvatske snage započele su ofenzivna djelovanja kojih je cilj bio povratiti to strateški važno područje, a uspjele su ponovno osvojiti polovicu teritorija, što je plaćeno brojnim žrtavama na hrvatskoj strani. Kada su srpske paravojne snage natjerane na povlačenje, ubile su mnogo hrvatskih civila - - koji su već bili živjeli pod srpskim terorom gotovo pet mjeseci - a uništile su i velik broj kuća i crkvi. Taj se dio zapadne Slavonije od tada nalazi u hrvatskim rukama, iako pod nadzorom Ujedinjenih naroda. Zapadna Slavonija bila je, zapravo, jedino Zaštićeno područje Ujedinjenih naroda (UNPA, sektor Zapad), koje su djelomično kontrolirali Hrvati. Ostala UNPA područja - uključujući tzv. *krajinu* i istočnu Slavoniju - bila su u srpskim rukama.¹⁸ Ujedinjeni narodi dopustili su ulazak hrvatskoj policiji u to područje, ali ne i hrvatskoj vojsci.

Tako sam se u prosincu 1993. uputio vlakom u Viroviticu, odakle sam starim i klimavim drvenim vlakom stigao u sektor Zapad. Taj me vlak doveo do Đulovca, sela koje se prije zvalo Miokovićevo, kao što je još uvijek pisalo na karti za vlak. Prije ovih događaja selo je imalo miješano stanovništvo Hrvata i Srba, a prema popisu stanovništva iz 1981. tu je živio i znatan broj 'Jugoslavena'. Ime sela često se mijenjalo - od prvobitnog mađarskog imena Gjulaves u Miokovićevo (1928.), u Đulovac (1940.), te ponovo u Miokovićevo (1944.) - a tako je bilo i s njegovim etničkim sastavom. Prije drugog svjetskog rata tu su živjeli Hrvati, Nijemci i Mađari, te samo nekoliko Srba. Nakon tog rata, komunističke su vlasti rastjerale Nijemce i Mađare, a njihova mjesta zauzeli su Srbi koji su došli iz Bosne i Hercegovine, te iz sela na obližnjoj planini Papuk (Baretić 1993). Tijekom

¹⁶ U povijesnim izvorima, to se područje također zvalo *Pakračko-voćinska krajina*. U šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, kada su Turci zauzeli Slavoniju, naselili su pravoslavne Srbe iz Bosne (zajedno s mnogobrojnim Muslimanima) da bi ovi branili njihovu granicu s Habsburškim carstvom. Tada je s tog područja u cjelini otišlo izvorno hrvatsko katoličko pučanstvo. Preostali katolici obratili su se na islam (Šuvak 1994:13).

¹⁷ Prema planovima srpskih nacionalista, poput Šešelja, granicu Velike Srbije trebalo bi otprilike povući pravcem gradova Virovitica - Karlovac - Karlobag.

¹⁸ U proljeće 1995. Ujedinjeni narodi izborili su se za novi mandat u bivšim UNPA područjima, a njihova misija u Hrvatskoj preimenovana je u UNCRO. Kao posljedicu toga, Ujedinjeni narodi su povukli znatan dio svojih snaga u skladu s hrvatskim zahtjevima. Početkom svibnja 1995. tijekom dvodnevnog munjevitog rata, hrvatske oružane snage osvojile su preostali dio zapadne Slavonije koji se još uvijek nalazio u srpskim rukama.

nedavnog rata (1991.) svi Srbi su ponovno otišli, a na njihovo mjesto sada su došli Hrvati s Kosova, koji trenutačno čine većinu u općini Đulovac.¹⁹

U kolovozu 1991. Đulovac (odnosno, Miokovićevo u to vrijeme), postao je dio Slavonije pod kontrolom Srba. Bilo je to četničko uporište, a u selu su podignuti zatvor, odnosno koncentracijski logor. Tu su bili zatočeni neki Hrvati, među njima i katolički svećenik iz tog sela. Tijekom tih nekoliko mjeseci srpske okupacije bilo je ubijeno trideset Hrvata (Baretić 1993).²⁰ Krajem 1991. hrvatska vojska je konačno zauzela selo, a srpsko je stanovništvo masovno odbjegli, napustivši svoje kuće i svu imovinu. Za vrijeme borbi hrvatske su kuće bile srušene sa zemljom, a mnoge od njih oštećene. Kad su hrvatske snage počele napredovati, Srbi su također dignuli u zrak katoličku crkvu. Bili su je rekvirirali kao "skladište" za oružje i municiju, koje je eksplodiralo samo dan ili dva kasnije (Kostović & Judaš 1992:248 i Baretić 1993). Sada je samo crkveni toranj preostao, stojeći kraj ruševina crkve kao glavni podsjetnik na ovdašnji rat.

Pa ipak, Đulovac nije bio toliko razoren tijekom rata kao što je, primjerice, bio Voćin, smješten nekih 20 kilometara istočnije. Tamo je većina kuća i javnih objekata bila srušena do temelja ili teško oštećena, uključujući i monumentalnu katoličku crkvu, koju je snašla ista sudbina kao i crkvu u Đulovcu (Kostović & Judaš 1992:68; *Le livre noir* 1993:160). Od te zgrade, koja je bila popularno marijansko hodočasničko središte još od osamdesetih godina devetnaestog stoljeća, posvećeno Lurdskoj djevici (Lukinović 1986:80–99), nije se sačuvao niti jedan kamen.²¹ Osim ogromne razine materijalnog razaranja, Voćin je također bio poprište bezobzirnog pokolja civila. Kad su se Srbi povlačili iz tog područja trinaestog prosinca 1991., ubili su 43 hrvatska civila u Voćinu i u dvama obližnjim selima (Kostović & Judaš 1992:118–121). Nakon toga, hrvatske snage su sa svoje strane pri napadu spalile mnoge kuće bivših srpskih žitelja sela.²²

¹⁹ Prema Baretiću, ima oko 1 200 domaćih Hrvata koji žive u općini Đulovac, dok "uvezenih" Hrvata (uglavnom s Kosova) ima 1652 (Baretić 1993.).

²⁰ U zajedničkoj knjizi Kostovića i Judaša nalazi se i poglavlje o srpskim logorima gdje se spominje i koncentracijski logor u Miokovićevu, poglavito u svjedočenjima što su ih dali bivši zatočnici (1992:183–193 i drugdje).

²¹ To je već drugi put u ovom stoljeću da je ta crkva razorena: u svibnju 1944. Nijemci su razorili Voćin, spalili katoličku i pravoslavnu crkvu i opustošili ostali dio sela (Lukinović 1986:34–37). Područje planine Papuk, kojemu i Voćin pripada, bilo je snažno partizansko uporište. Nakon rata, pod komunističkom vlašću, trebalo je oko dvadeset godina - sve do 1963. - da selo ponovno zaživi. Voćin nije imao katoličkog svećenika. Također se obustavilo hodočašćenje u Voćin, da bi ponovno počelo tijekom šezdesetih. Crkva je ponovno sagrađena tijekom sedamdesetih, a ponovno posvećena 1984. (Lukinović 1986:41–47).

²² Izgredi što su ih počinile hrvatske snage za vrijeme ratnih operacija u zapadnoj Slavoniji 1991. doveli su do prosvjeda organizacije za ljudska prava - Helsinki Watch. Trinaestog veljače 1992. oni šalju pismo predsjedniku Tuđmanu u kojem prosvjeduju protiv takvih

Voćin i Đulovac su samo dva od pet sela gdje su Hrvati iz Letnice našli utočište. Tu je još i selo Čeralije blizu Voćina, kao i sela Koreničani i Bastaji nedaleko Đulovca.²³ Sve do 1991. sva ta naselja imala su očitu srpsku većinu, a jedino je Đulovac (bivše Miokovićevo) bio iznimka.²⁴ Kako sada stvari stoje, Hrvati s Kosova našli su svoj novi dom u bivšim srpskim kućama, onima koje nisu bile oštećene ratnim razaranjima. Službeno, njihov je boravak u tim kućama privremen, a oni su dužni otići čim se pravi vlasnik vrati. Iako je to malo vjerojatno, mnogi ljudi usprkos tome računaju da se to može dogoditi. Zbog toga, oni su slabo motivirani da održavaju te kuće, osim najhitnijih i neophodnih popravaka (kao što je ostakljivanje prozora). Nemaju volje, a niti financijskih mogućnosti da poprave ili poboljšaju kvalitetu kuća. Mnoge kuće nemaju tekuću vodu, u nekima od njih nema uvjeta za grijanje, a struja je često jedini luksuz. Većina tih kuća je u jadnom stanju zbog ratnih oštećenja i kasnijeg nemara.

Iako, srećom, Hrvati iz Letnice nisu završili u nekom od izbjegličkih logora, većina njih se osjeća veoma nelagodno što zauzimaju kuće, te upotrebljavaju namještaj ljudi koji su isto tako napustili svoje domove. Činjenica da su i sami morali napustiti svoje domove i svu imovinu većini Letničana ne nudi mnogo utjehe. Oni se osjećaju poput uljeza na privatnom posjedu drugih ljudi čija se prisutnost još uvijek može osjetiti u svakom kutku kuće, u stvarima i velikim vrtovima što su ih za sobom bili ostavili. Ispočetka, kako mi je ispričala jedna žena, obično bi usred noći *čula* glasove ili kucanja na vrata, očekujući prijašnje stanare da se vrate (postoji mnoštvo priča o Srbima koji prelaze srpsko-hrvatsku crtu razgraničenja noću, da bi vidjeli što se dogodilo s njihovim selima i kućama). Prije svega, ući u nečiju kuću drži se nepoštenim. To će, na koncu, prouzročiti nesreću. "Tuđe nikome nije donijelo sreću", obično kažu.²⁵ U idealnim uvjetima Hrvati iz Letnice bi radije izgradili vlastitu kuću za sebe. Međutim, u ovom trenutku to je

izgreda (Le livre noir 1993:75–76, bilj. 2.; vidi također Kostović & Judaš 1992:263). U studenome i prosincu 1991. više od 20 000 srpskih civila pobjeglo je na područje na koje su se povukli Jugoslavenska armija i srpske paravojne snage (Le livre noir 1993:159–160).

²³ Prema informacijama što sam ih dobio na licu mjesta, bivši stanovnici Vrmeza i Vrnakovokola uglavnom su bili naseljeni u Đulovac i Čeralije, a oni iz Letnice u Voćin. Bivši žitelji Šašara bili su raspoređeni u Bastaji, Voćin i Koreničane.

²⁴ Prema popisu stanovništva iz 1981., ovakav je bio etnički sastav tih sela. Čeralije su imale 376 stanovnika, od kojih su 325 bili Srbi, 41 Jugoslavena i 8 Hrvata. Voćin je imao 1 558 stanovnika, od toga 904 Srba, 404 Hrvata i 226 Jugoslavena. Koreničani su imali 409 stanovnika, od toga 304 Srba, 71 Jugoslavena i 29 Hrvata. Miokovićevo je imalo 541 stanovnika, od toga 201 Srba, 200 Hrvata i 118 Jugoslavena. I, konačno, Bastaji je imalo 530 stanovnika, od toga 375 Srba, 97 Jugoslavena i 33 Hrvata (Grabeljšek 1991).

²⁵ Priče o sudbini izbjeglica u Hrvatskoj također su doprle do onih što su ostali u Letnici. Za vrijeme mog zadnjeg posjeta Letnici u kolovozu 1994., neki od njih su osudili činjenicu da je većina izbjeglica ušla u kuće drugih ljudi. Znam za slučaj barem dvije osobe koje su odbile ići u Hrvatsku zbog te vrste moralnih prigovora.

neizvedivo, stoga moraju ostati gdje jesu dok se rat ne okonča i dok se sva pitanja vezana za privatno vlasništvo ne riješe međusobnim sporazumom između Hrvatske i Srbije, odnosno da u suprotnom potraže drugačije rješenje. S obzirom da su hrvatske vlasti sučeljene s rastućim otporom izbjeglica s Kosova da se trajno nastane u tim srpskim kućama, bilo je govora o izgradnji novih kuća za njih u paralelnim naseljima. Međutim, hrvatska vlada je sada, izgleda, odustala od tih planova.²⁶

U onih nekoliko dana što sam ih proveo tamo, nitko nije javno priznao da je požalio odluku o napuštanju Letnice i odlasku u Hrvatsku. Usprkos tome, ovdje, kao i na Kosovu, čuo sam prešutnu kritiku katoličke crkve koja je, navodno, poticala egzodus, ili barem nije ništa učinila da ga spriječi. Također je i hrvatski nezavisni tjednik "Feral Tribune" - *enfant terrible* hrvatskog tiska - objavio dva veoma kritična teksta o cijeloj toj politici preseljavanja stanovništva i njezinim nepovoljnim učincima. Prvi tekst napisao je Drago Hedl (1993), a drugi Domagoj Horvat (1995). Prvo bih naveo potonjega, koji iznosi sliku političke manipulacije i instrumentalizacije sudbinom kosovskih Hrvata, te iskazuje neke bolne istine i razočaranja s kojima su se te izbjeglice susrele:

"Povijest dolaska kosovskih Hrvata prekrivena je velom šutnje domoljubnoga licemjerja: doseljenici pričaju kako su ih na Kosovu još krajem osamdesetih mnogi posjećivali i pričali im bajke o divnome životu u njihovoj prapostojbini, iz koje su negdje u srednjem vijeku pobjegli pred Turcima. Početkom devedesetih srpski rat protiv Hrvatske i rasistička represija prema nesrbima na Kosovu toj su sumnjivoj ideji zakasnjele repatrijacije osobito išli na ruku. Siromašne i zaplašene Hrvate nije bilo teško nagovoriti da se "vrate kućama". Ondje ih, govorilo se, čeka sve: kuće, posao, zemlja, stada ovaca već se, samo za njih prevoze iz Australije... Tri godine kasnije, obećanja su, naravno, iza njih. Žive u tuđim, srpskim kućama, koje su sve prije nego topli domovi; sa starosjediocima se razumiju malo ili nikako, posla nemaju ili je nedostojno plaćen, uvjereni su da im krađu humanitarnu pomoć, oko njih divlja 3000 hektara neobrađene zemlje, a oni je ne mogu obrađivati, problema je milijun, a oni ih ne znaju ni formulirati, niti znaju kome se obratiti da im u tome pomogne. I tako, dok metropola grmi o demografskoj obnovi, đulovačka djeca, koje se rađa daleko najviše u državi, bolježljivo kašljucaju pod fotografijama blagog Papina lica."

(Horvat 1995)

Hedl (1993) ukazuje na političku pozadinu tih razmjena stanovništva. U prvoj polovici 1992., kao što Hedl tvrdi, ta je razmjena bila dogovorena između

²⁶ Ministar obnove i razvitka Jure Radić nedavno je izjavio da izgradnja novih naselja ne dolazi u obzir, jer "Hrvatska danas ima znatno više slobodnih kuća i stanova nego što je zainteresiranih." (Kovačić 1995)

predsjednika Hrvatske, Franje Tuđmana, i tadašnjeg predsjednika Jugoslavije, Dobrice Ćosića. Oni su navodno održali sastanak na kome su se obojica složila da se započne s tzv. "humanim" razmjenama stanovništva. Još od tada, smatra Hedl, hrvatsko i srbijansko vodstvo blisko surađuju na onome što Hedl zove praksom "demografskog inženjeringa".

Osim ponovnog dovođenja stanovništva na područja koja su Srbi napustili, Hrvati su, najvjerojatnije, imali još jedan važan motiv da dovedu Hrvate s Kosova u Hrvatsku. U očima konzervativnih nacionalista, jedna od najozbiljnijih bolesti modernog hrvatskog društva je tzv. *bijela kuga*, koja se odnosi na male obitelji, odnosno obitelji bez djece. Hrvatska ima veoma nisku stopu nataliteta, a u većini područja demografski rast je čak i negativan. To se smatra pitanjem od nacionalne važnosti koje prijete postojanju Hrvatske i hrvatskog naroda gotovo koliko i sam rat.²⁷ Dok konzervativci unutar katoličke crkve i vlade nastoje suzbiti takav razvoj događaja, te na sve strane nastoje promicati tzv. "demografsku obnovu" Hrvatske, razumije se samo po sebi da im se činilo očiglednim da bi hrvatski narod mogao imati koristi od visoke stope nataliteta među Hrvatima na Kosovu, izravno kao demografski "poticaj", te neizravno kao poticaj drugim Hrvatima. Obitelji s petoro, šestoro ili više djece nisu nikakav izuzetak među kosovskim Hrvatima. Da je to nešto više od pukog nagađanja, pokazuje nedavna izjava hrvatskog ministra obnove i razvitka Jure Radića. U jednom intervjuu pohvalio je Hrvate s Kosova zbog njihova visoka nataliteta što je, po njemu, sreća za Hrvatsku. (Kovačić 1995)

Sve ovo je veoma osjetljiva tema. Zbog svega toga, bilo mi je iznimno teško iznaći koje su bile pojedinosti i okolnosti egzodusa i masovnog preseljenja u zapadnu Slavoniju, te tko su bili organizatori. Međutim, jasno je da to nije bio u potpunosti "spontani" proces koji je prouzročila srpska prijetnja terorom u Letnici. Srbijanski planovi da se Srbija očisti od Hrvata i drugog nesrpskog pučanstva, kao i hrvatski planovi za naseljavanje zapadne Slavonije da bi se tako Hrvatskoj dao novi demografski 'poticaj', čini se da idu pod ruku jedan s drugim. Politika demografskog inženjeringa ima loše posljedice, piše Hedl, poglavito u slučaju Hrvata s Kosova, koji se doimaju vrlo nesretnima u tom zastrašujućem okružju ruševina i spaljenih kuća. Oni imaju ogromne probleme s prilagodbom u tom neprijateljskom okružju, u kojemu ih ne prihvaćaju domaći Hrvati. Iako posjeduju snažan osjećaj da su sačuvali hrvatski i katolički identitet na Kosovu, više od mnogih Hrvata u samoj Hrvatskoj, s njima potonji sada postupaju kao sa *Šiptarima* (što je postalo pogrđan sinonim za Albance). Domaći Hrvati, prema mišljenju mojih kazivača, drže ih primitivnima i prljavima, naglima i nepouzdanima, ljudima koji nisu, niti će jednostavno ikad biti dio uljuđenog svijeta. Te dvije kulture našle su se sad u srazu: starosjedioci koji daju sve od sebe kako bi nastavili sa

²⁷ Jedan od pobornika "demografske obnove" Hrvatske je konzervativni i nacionalistički katolički svećenik Anto Baković, koji je i vođa *Hrvatskog populacijskog pokreta*.

svojim životom onakvim kakav je nekad bio - iako su ga traumatska iskustva i goleme ratne materijalne štete nepovratno izmijenile - i ti "prokleti došljaci" koji nisu iskusili užase rata, a ipak su se u velikom broju ugnijezdili usred ruševina koje je taj rat ostavio za sobom.

Napetosti između starosjedilaca i došljaka najozbiljnije su u selima gdje je znatan dio starosjedilaca ostao, primjerice u Voćinu i Đulovcu. Tamo je golemo pritjecanje hrvatskih izbjeglica s Kosova (i nekih mjesta u Bosni i Hercegovini, te istočnoj Slavoniji) drastično izmijenilo demografski sastav a da nije sasvim izbrisalo starosjedilačko stanovništvo.²⁸ Posljedica toga bila su ozbiljna trvenja, primjerice u Đulovcu između izbjeglica i mjesnih čelnika, koji se optužuju da uskraćuju humanitarnu pomoć i drugu robu (na primjer, staklo za prozore, sobne peći, traktore i druge poljoprivredne potrepštine), te da ih dijele svojim ljudima, odnosno prodaju. S obzirom da su te optužbe bile javno izrečene, te da su Hrvati s Kosova u vezi s tim upoznali više vlasti, odnosi između starosjedilaca i došljaka sasvim su se pogoršali. Prema mišljenju izbjeglica, mjesni čelnici - poglavito načelnik i katolički svećenik - upotrebljavaju ratne kušnje kao opravdanje da bi zagospodarili, te traže posebne povlastice glede humanitarne pomoći i drugih oblika pomoći. Ne žele prihvatiti činjenicu da se situacija u selu izmijenila, i boje se da će izgubiti svoju prevlast i položaje. U jednom intervjuu, načelnik Đulovca je to dobro pojasnio tužeći se da Hrvati s Kosova žele preuzeti vlast u Đulovcu (Horvat 1995). Slične su napetosti zabilježene u Voćinu, gdje je brojčana prevaga kosovskih Hrvata u usporedbi s domaćim Hrvatima naglašenija no u Đulovcu. U Voćinu je 1994. ondašnjeg katoličkog svećenika već zamijenio Hrvat s Kosova. U Koreničanima, Bastaji i Čeralijama - prije gotovo u potpunosti srpskim selima - ti su problemi manje ozbiljni, jer je preostalo vrlo malo starosjedilaca. Ovdje se ljudi s Kosova drže svojeg tradicionalnog seoskog života u izolaciji, gotovo bez ikakve namjere da se prilagode novoj situaciji (Mustapić 1995).

Prema sada dostupnim informacijama, situacija se poboljšava. Formalni status hrvatskih izbjeglica s Kosova rješava se. Gotovo dvije godine oni su bili izbjeglice, što je značilo da nisu mogli naći posao ili natjecati se za njega, te da su uvelike ovisili o humanitarnoj pomoći. S obzirom da to nije moglo zadovoljiti njihove potrebe, zadnje godine započeli su obrađivati malene parcele zemlje, tek onoliko koliko bi im dostajalo za život. Od početka 1995. većina ljudi prima hrvatsko državljanstvo, što znači da se uklanja glavna prepreka njihovoj integraciji u hrvatsko društvo. Oni sada mogu naći posao, dobiti normalno zdravstveno osiguranje, te dobiti hrvatske putovnice. Usprkos tim očitim poboljšanjima, većini njih će i dalje biti veoma

²⁸ Prema Mustapiću, Voćin broji 353 autohtona Hrvata i 1 247 došljaka (Mustapić 1995). U Đulovačkoj je općini 1993. godine bilo 1 652 "uvezena" Hrvata (taj je broj sada zasigurno veći), dok se broj starosjedilaca kretao oko 1 200 (Baretić 1993).

teško, pa čak i nemoguće živjeti u tom opustošenom dijelu Hrvatske - gdje ništa ne funkcionira normalno, te gdje gospodarstvo treba izgraditi doslovce iz temelja.

Pogovor

Jedan od glavnih i najhitnijih problema kojim se Hrvatska trenutno mora pozabaviti je integracija golemog broja izbjeglica i prognanika unutar svojih granica. Moj prikaz je ilustracija tog problema te je, iako vjerojatno nije najozbiljniji primjer, ipak dovoljno ozbiljan. Da bih pojasnio i dijagnosticirao probleme koji su se pojavili u zapadnoj Slavoniji, te procijenio izgled buduće integracije Hrvata s Kosova, želim se ukratko osvrnuti na poljskog antropologa Macha (1993), koji nam u svom eseju "Migracija, etnički identitet i važnost teritorija" nudi neke veoma korisne ideje utemeljene na iskustvu Poljske nakon drugog svjetskog rata.

Mach daje neku vrstu inventara uvjeta i čimbenika koji određuju da li će neka migracija biti uspješna ili ne. On se udaljuje od shvaćanja da je teritorij - tj. pojam domovine - glavna sastavnica kulturnog identiteta. S obzirom da etničke i nacionalne grupe organiziraju svoj teritorij na kulturnom načelu (primjerice u arhitekturi), domovina je dio modela svijeta onakvim kakvim ga vidi grupa, te jedino pravo mjesto gdje će ta zajednica živjeti. Migracija podrija teritorijalnu ukorijenjenost identiteta, a migranti moraju uložiti ogroman napor da pomire svoj vlastiti identitet i kulturne tradicije s novim kulturnim krajolikom. Prema Machu, mnogo toga ovisi o tome da li je migracija dobrovoljna ili prisilna. Ako je dobrovoljna, tada će migranti biti spremni ponovno izgraditi svoj život u novoj zemlji, te se poduzimaju svi naponi da bi se rekonstruirao identitet na takav način da nova zemlja postane njegovim sastavnim dijelom. Ako je prisilna, kao što je slučaj s većinom izbjeglica, to će često dovesti do produžene pasivnosti i nezainteresiranosti, kao i do odbijanja da se u novom okružju stvori novi identitet. Izbjeglice neće prihvatiti novu zemlju kao svoju vlastitu, te za njihovu konačnu integraciju ostaje malo nade.

Prema Machovom mišljenju, izgledi za uspješnu integraciju migranata ovise o mnogim čimbenicima. Nezadovoljstvo nekadašnjim uvjetima života i nedostatak emocionalne privrženosti za zemlju odakle su došli može potpomoći uspješnoj integraciji. Kada su pak migranti u stanju birati svoju novu zemlju, bit će motiviraniji integrirati se jer su to sami izabrali, umjesto da im se taj izbor nametne odozgo. Proces će također biti lakši ako postoje sličnosti između nove i stare zemlje. To se očituje u prirodnim i kulturnim dimenzijama: prirodan teren je isto toliko važan koliko i kulturna organizacija tog prirodnog krajolika. U slučaju da se neka zajednica naseli na novom teritoriju, ključnom postaje spremnost starosjedilaca da prihvate došljake, a kulturne razlike između dviju grupa ne bi smjele biti prevelike jer bi

onemogućile uspješnu integraciju. Drugi uvjet je osjećaj da je nova zemlja zakonito vlasništvo novih doseljenika, te da je taj aranžman nepromjenljiv i trajan. Još je važno to da zakonski, društveni i politički uvjeti dozvoljavaju neovisne, spontane oblike organiziranja i samouprave među migrantima. I kao posljednje, ali ne i najmanje važno, od presudnog je značenja postojanje investicijskih fondova i ostalih gospodarskih mogućnosti.

Ako se osvrnemo na situaciju kosovskih Hrvata u zapadnoj Slavoniji, vidjet ćemo da su neki od navedenih elemenata prisutni, a da drugi nisu. Iz mog opisa je jasno da su kulturni jaz između kosovskih Hrvata i domaćih Hrvata, kao i nespremnost potonjih da prihvate kosovske Hrvate, glavne prepreke daljnjoj integraciji. S druge strane, činjenica da su hrvatske zajednice u Letnici i njezinoj okolici presađene u područje koje je veoma slično Letnici, a da su pritom te zajednice ostale manje-više neoslabljene, znatno će ublažiti teškoće vezane za egzodus. Osim prirodnih sličnosti - - papučko područje je isto tako brdovito, ali ne tako izraženo i tako ogoljeno kao što je Skopska Crna Gora - postoji i očita sličnost u kulturnom krajoliku, kao važan čimbenik koji ne treba podcijeniti. S obzirom da su Hrvati iz Letnice izuzetno religiozni ljudi, veoma privrženi crkvi i *Letničkoj Gospi*, od temeljne je važnosti da se ponovno nađu u mjestu gdje je privrženost kultu Marije živa i gdje zauzima središnje mjesto.

Ipak, postoje mnoga pitanja i nejasnoće koje kompliciraju ovaj slučaj. Jesu li ti ljudi izbjeglice, ili jednostavno migranti koji posvuda okušavaju sreću? Da li je egzodus bio dobrovoljan ili prisilan? Što pojam domovine Hrvatske znači tim "Hrvatima iz dijaspore" koji su se sada, tobože, nakon nekoliko stoljeća "vratili kući"? Da li se u Hrvatskoj doista osjećaju kao "kod kuće", odnosno, kakav za njih ima smisao domovina izgubljena na Kosovu? Što misliti o vidljivim velikim razlikama između muškaraca i žena? A što je s emocionalnom privrženosti zemlji odakle su došli? Da li činjenica da se ta zemlja zove Srbija oslabljuje tu emocionalnu vezu? Ne znam odgovor na ta pitanja, a u isto se vrijeme pitam da li ga netko od letničkih Hrvata doista zna.

(Preveo Miroslav Kirin)

NAVEDENA LITERATURA

- Baretić, Renato. 1993. "Kosovoski autobusi bez voznog reda". *Nedjeljna Dalmacija*, 1. rujan 1993.
- Bax, Mart. 1987. "Religious Regimes and State-Formation: Toward a Research Perspective". *Anthropological Quarterly* 60 (1):1–11.
- Bax, Mart. 1995. *Medjugorje: Religion, Politics, and Violence in Rural Bosnia*. Amsterdam: VU University Press.

- Eade, John & Michael J. Sallnow, ur. 1991. *Contesting the sacred. The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London: Routledge.
- Grabeljšek, Dragana (et al.). 1991. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knjiga 1: Podaci po naseljima i opštinama*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Harrell-Bond B. E. & E. Voutira. 1992. "Anthropology and the study of refugees". *Anthropology Today* 8, br. 4:6–10.
- Hedl, Drago. 1993. "Prokleti dođoši. Nakaze demografskog inženjeringa". *Feral Tribune*, 17. studeni 1993:7.
- Horvat, Domagoj. 1995. "Vodite nas odavde. Žrtve repatrijacije - kako su Hrvati s Kosova dovođeni u zapadnoj Slavoniji, a potom izigrani". *Feral Tribune*, 13. veljača 1995.
- Kostović, Ivica & Miloš Judaš, ur. 1992. *Mass killing and genocide in Croatia 1991/92: A book of evidence (Based upon the evidence of the Division of Information, the Ministry of Health of the Republic of Croatia)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Kovačić, A. 1995. "Janjevci našli novi dom. Kako su se u Daruvarskoj okolini snašli izbjegli Hrvati s Kosova." *Večernji list*, 17. listopada 1995:10.
- Le livre noir de l'ex-Yougoslavie. Purification ethnique et crimes de guerre*. Documents rassemblés par Le Nouvel Observateur et Reporters sans frontières. 1993. Paris: Arléa.
- Loizos, Peter. 1981. *The heart grown bitter. A chronicle of Cypriot war refugees*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lukinović, Andrija. 1986. *Naša Gospa Voćinska*. Zagreb - Voćin: Kršćanska Sadašnjost i Župni ured Voćin.
- Mach, Zdzislaw. 1993. "Migration, Ethnic Identity, and the Significance of Territory". In: Zdzislaw Mach, *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*. Albany: State University of New York Press, 172—210.
- Majetić, Roman. 1993. "Crkveni fond svetog Izidora preselio je 4 000 Hrvata s Kosova u napuštene srpske kuće u zapadnoj Slavoniji". *Globus*, 3. prosinca 1993:8–9.
- Mustapić, Anđelka. 1995. "Kosovski bum u zapadnoj Slavoniji. U posjetu Voćinu, mjestu naseljenom kosovskim Hrvatima". *Nedjeljna Dalmacija*, 27. siječanj 1995:2–3.
- Nedeljkov, Milovan. 1995. "Hrvati neće nestati iz Beograda. Zvonimir Marković, predstojnik ureda vlade Republike Hrvatske u Beogradu, o položaju Hrvata u Srbiji i Crnoj Gori". *Večernji list*, 25. ožujak 1995:10–11.
- Popis '91 Stanovništvo. Sv.1: Nacionalna pripadnost. Podaci po naseljima i opštinama*. 1993. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Sallnow, M. J. 1981. "Communitas Reconsidered: the Sociology of an Andean Pilgrimage". In: *Man* (N. S.) 16:163–182.

- Šuvak, Dragica. 1994. "Migracije stanovništva na slatinskom području". *Zavičaj. Glasilo za kulturu, znanost i umjetnost*. Matica Hrvatska Virovitica, ljeto 1994/IV, br. 5—6:4—5.
- Turk, Alojz. 1973. *Letnica. Marijansko hodočasničko svetište - Ekumenski centar na Kosovu. Majka Božja Crnogorska. Letnička Gospa - Zoja Černagore*. Beograd: Blagovest.
- Urošević, Atanasije. 1933. "Katolička župa Crna Gora u Južnoj Srbiji (Letnička župa)". *Glasnik skopskog naučnog društva* (Skoplje) XIII:159—170.
- Urošević, Atanasije. 1993 (1935). *Gornja Morava i Izornik*. Reprint izdanje. Priština: Jedinstvo (izvorno objavljeno u ediciji: "Srpski etnografski zbornik", knjiga LI. Podserija: Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 28. Beograd: Srpska Kraljevska Akademija).